

przez Autora rolę. Pora więc na pytanie czy solidnie zbudowana praca Hoenscha, która na długie lata wejdzie prawdopodobnie do zakresu podstawowych dzieł cytowanych przez specjalistów zachodnioeuropejskich w zakresie problematyki polskiego XVIII w., spełnia także i dalej idące oczekiwania historyków krajowych?

Odpowiedź będzie brzmiała niewątpliwie twierdząco. Autor nie tylko dał własną wizję sytuacji u progu epoki Stanisława Augusta, nie tylko podsumował dotychczasowe badania i wskazał na niejedyn nowy aspekt, ale szczególnie wiele wysiłku włożył w rozważenie dorobku polskiej publicystyki szykującej projekty naprawy Rzeczypospolitej w latach 1740 - 1766. Swego rodzaju konkluzją książki są na s. 342 słowa: „Nicht am Fehlen orgineller und praktikabel politischer Konzeptionen, allein an der Unfähigkeit, sie gegen die Opposition der Adelgesellschaft und gegen den Widerstand der an einem schwachen Polen interessierten Nachbarn durchsetzen ist die Rzeczypospolita szlachecka zerbrochen.” Nie ulega wątpliwości, iż należałoby sobie życzyć kontynuacji studiów Autora nad historią Polski¹³.

STANISŁAW SALMONOWICZ (Poznań)

Elisabeth Fehrenbach, *Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoléon in den Rheinbundstaaten*, Göttingen 1974, ss. 226, Vandenhoeck-Ruprecht, B. 13 Kritische Studien z. Geschichtswissenschaft.

Studia nad epoką napoleońską w Europie mają, zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach, prawdziwie międzynarodowy charakter¹. Jest bowiem rzeczą jasną, iż w dobie „Grand Empire” losy społeczno-gospodarcze, instytucjonalne i polityczne większości krajów europejskich wiązały się bezpośrednio z dziejami Francji i bez znajomości badań historycznych francuskich, a także i innych (bowiem filiacje i powiązania wzajemne między krajami pozostającymi w orbicie napoleońskiej kroczyły różnymi drogami)² nie można nowocześnie traktować historii narodowych tego ważkiego okresu. Podsumowaniem niezwykle bogatego dorobku ostatnich lat stał się okres Roku napoleońskiego³. Jeżeli literatura francuska dla wszelkich niemal badań szczegółowych stanowić musi punkt wyjścia i odniesienia, to z drugiej strony coraz pomyślniej rozwijają się badania niemieckie⁴, włoskie i anglosaskie nad epoką na-

¹³ Warto także podkreślić w tak obszernej pracy pieczołowite dopilnowanie korekty licznych nazwisk i terminów polskich: liczba błędów drukarskich jest znikoma.

¹ Por. swego rodzaju podsumowanie stanu badań w obszernym numerze specjalnym „Revue d'histoire moderne et contemporaine”, XVII: 1970, 3, pt. *La France à l'époque Napoléonienne*, w którym wzięli udział specjaliści z całego świata (łącznie 39 referatów, w tym B. Grochulskiej i M. Senkowskiej-Gluck). Ostatnio wyrazisty obraz najnowszego stanu badań por. w ramach „Nouvelle Histoire de la France Contemporaine” tom IV: L. Bergeron, *L'Épisode napoléonien. Aspects intérieurs 1799 - 1815*, Paris 1972 i tom V: J. Lovie-A. Palluel-Guillard, *L'Épisode napoléonien. Aspects extérieurs 1799 - 1815*, Paris 1972, ibidem wybór najnowszej literatury przedmiotu.

² Por. próba syntezy O. Connolly, *Napoleon's Satellite Kingdoms*, New York—London 1969 (wyd. 1, 1965) poświęcona królestwom Italii, Neapolu, Hiszpanii, Holandii, Westfalii. Nb. dla stosunków polskich analogii bliskich należy nade wszystko szukać w krajach Związku Reńskiego.

³ Por. moje uwagi w recenzji z pracy zbiorowej pod red. H. O. Sieburga, *Napoleon und Europa*, „Kwartalnik Historyczny”, LXXXIX, 1972, 3.

⁴ Z punktu przeciwieństwa widzenia ideologii epoki szczególnie wiele do spraw niemieckich wniosła książka J. Droz, *Le Romantisme Allemand et L'État, Résistance et collaboration dans L'Allemagne Napoléonienne*, Paris 1966. Ostatnio obok pracy

poleońską. Omawiana praca stanowi na odmianę nowy i ważki krok w dziedzinę skomplikowanych losów politycznych i społecznych Kodeksu Napoleona, stanowi przyczynek i pendant do polskich badań i zainteresowań na tym odcinku⁵.

Autorka postawiła sobie jako cel krytyczną weryfikację różnych tez historiografii niemieckiej na temat charakteru rządów i bilansu reform w krajach niemieckich, które weszły w skład Związku Reńskiego, a w centrum jej zainteresowania (s. 12). „[...] Steht die Konfrontation eines revolutionären Gesetzbuches mit einer vorrevolutionären Rechts- und Gesellschaftsordnung, mithin ein typisches Problem, dessen Analyse einen Beitrag leisten könnte zur vergleichenden Erforschung von Gesellschaften unterschiedlicher sozialer, ökonomischer und politischer Entwicklung”. W zakresie recepcji Kodeksu Napoleona w krajach Związku Reńskiego dysponowaliśmy do tej chwili jedynie starym artykułem W. Andreasa⁶. Rozprawa habilitacyjna Elisabeth Fehrenbach jest solidnie udokumentowana i oparta na nowoczesnych koncepcjach metodologicznych studium tła polityczno-społecznego problematyki recepcji prawa obcego wyprzedzającego warunki strukturalne kraju recypującego. Omawiana praca poza przedmową i rozważaniami wstępnymi oraz zakończeniem dzieli się na trzy zasadnicze części: I. *Napoleons Rheinbundpolitik und die Expansion des französischen Rechtssystems* (s. 14 - 28), II. *Die programmatische Begründung der Rezeption* (s. 29 - 78) oraz stanowiący zasadniczą część pracy tekst pt. *Französisches Recht und vorrevolutionäre Gesellschaftsordnung* (s. 79 - 145). Pracę zamykają przypisy, wykaz źródeł i literatury oraz indeks osobowy.

Na wstępie krótkiego zarysu treści warto zauważyć, iż dla każdego polskiego badacza Księstwa Warszawskiego i polskich perypetii Kodeksu Napoleona pasjonującym jest śledzenie skomplikowanych losów Kodeksu w krajach niemieckich, walki nowych założeń i nowych norm ze starym porządkiem społecznym. Ileż tu nasuwa się godnych uwagi analogii, jak należy żałować, iż Autorka nie wykorzystała dorobku polskiej nauki dla celów porównawczych (H. Grynwaser, T. Mencil a nade wszystko prace W. Sobocińskiego i K. Sójki-Zielińskiej), że jedynie dotarł do niej tekst artykułu M. Senkowskiej-Gluck o ważkim problemie donacji napoleońskich w Polsce⁷.

W uwagach ogólnych o polityce społecznej Napoleona w dobie Grand Empire Fehrenbach słusznie akcentuje narastanie generalne elementów konserwatywnych w polityce i ustroju napoleońskim, zbliżanie się Napoleona do kół arystokratycznych w krajach zależnych od Francji, rolę polityki majoratów i tworzenia nowej szlachty cesarstwa w tym względzie. Z drugiej przeciw strony Code Napoléon miał być w koncepcji cesarza potężnym narzędziem unifikacji w skali wielkiego imperium, instrumentem polityki hegemonii⁸. Wiele było więc w tym ogólnym obrazie tendencji polityki napoleońskiej wewnętrznych sprzeczności, nie mogła ona być ani konsekwentna, ani niezmienna, z reguły dopasowana była, *nolens volens*, do sytuacji lo-

Fehrenbach wymienimy ciekawe studium H. Berdinga, *Napoleonische Herrschafts- und Gesellschaftspolitik im Königreich Westfalen 1807 - 1813*, Göttingen 1973. W centrum tego studium pozostaje sprawa donacji napoleońskich, a więc kwestia, która po raz pierwszy poddana została analizie szczegółowej w nauce polskiej (praca M. Senkowskiej-Gluck z 1968 r.).

⁵ Por. prace K. Sójki-Zielińskiej a zwłaszcza próbę syntezy: *Wielkie kodyfikacje cywilne XIX wieku*, Warszawa 1973, por. moje uwagi, *O prawie cywilnym europejskiego mieszczaństwa (w związku z książką Katarzyny Sójki-Zielińskiej)*, CPH, t. XXVI, z. 1, 1974.

⁶ Die Einführung des Code Napoléon in Baden, ZRG GA, 31, 1910.

⁷ Drukowany w wspomnianym numerze „Revue d'histoire moderne”.

⁸ Na s. 26 pracy znamieny cytat z listu poufnego Napoleona co do wprowadzenia C.C. w Neapolu: „Etablissez le Code civil à Naples. Tout ce qui ne vous est pas attaché va se détruire alors en peu d'années et ce que Vous vouliez conserver se consolidera”.

kalnych a względy pragmatyczne brały górę nad założeniami ideowymi⁹. Schematycznie rzecz biorąc rezultaty wielu skomplikowanych sporów i prac lat 1807 - 1812 były następujące: Baden, Berg, Westfalia, Wielkie Księstwo Frankfurckie i księstwo Arenberg i Anhalt-Köthen recypowały w zasadzie pełny tekst C. C., Hessen-Darmstadt, Nassau i Würzburg nie zakończyły praktycznie procesu wprowadzania w życie przepisów Kodeksu Napoleona, a najpotężniejsze państwo regionu Bawaria, która w 1807 r. podjęła przygotowanie własnego kodeksu cywilnego na podstawie założeń C.C., już w 1811 r. w toku dalszych prac kodyfikacyjnych odeszła od tego założenia i dalsze prace kontynuowały głównie tradycje prawa bawarskiego (kodeks cywilny z 1756 r. jako punkt wyjścia). Przez wszystkie przecięż te lata w omawianych krajach toczyły się ożywione i ciekawe dyskusje polityczne i fachowe, prowadzona była walka obozu reform (dla którego recepcja C.C. była sztandarowym hasłem) z obozem konserwatywnym, a oficjalne zwycięstwa reformistów były wielokroć niweczone oporem aparatu władzy reprezentującego w pewnej bądź dużej mierze nadal interesy starego porządku. Siły postępu reprezentowali intelektualiści¹⁰, część aparatu urzędniczego, nieliczni oświeceni arystokraci, lecz słabość niemieckiego mieszczaństwa określała generalnie układ sił. Reformatorzy chcieli C.C. uczynić punktem wyjścia reformy politycznej, konstytucyjnej a nie tylko społecznej. W rzeczywistości już sama reforma agrarna w chaosie skomplikowanych stosunków prawnych i w ogólnym klimacie sytuacji politycznych była przeprowadzana jedynie częściowo, etapami, nierównomiernie.

Po zarysowaniu całokształtu problematyki ogólnej Autorka w ostatniej części pracy przedstawiła analizy szczegółowe dziejów C.C. w poszczególnych krajach Związku Reńskiego. Najciekawszą pozostaje niewątpliwie walka toczona przez Feuerbacha i jego zwolenników w Bawarii w obronie założeń C.C. w projektowanej kodyfikacji bawarskiej. Warto może przytoczyć, iż w krytycznej fazie walki Feuerbach sformułował 6 zasad, które uznał za istotne dla dziedzictwa C.C.: wolność osób, równość wobec prawa, swoboda sumienia i oddzielenie kościoła od państwa, wolność własności, wolny obrót dóbr, przyspieszenie (poparcie) procesu rozdrabniania własności (s. 139 - 140).

Bogactwo problematyki zawartej w pracy nie może być wyczerpane w krótkich uwagach recenzenta. Warto zaakcentować jedynie niektóre konkluzje Autorki: walka o recepcję Kodeksu przyniosła liczne porażki i połowiczne zwycięstwa, jednakże miała ogromne znaczenie na przyszłość. Zasadniczą przyczyną porażek Autorka widzi w istniejącym realnie układzie sił społecznych, jak i w polityce samego Napoleona, który, nie mogąc oprzeć się na nowych elitach mieszczańskich, szedł na kompromisy z siłami Starego Porządku: „Die Folge war eine restriktive Auslegung der Gesetzbuches im Interesse der Grundherren, die den Eigentumsschutz und die Entschädigungs-Klauseln des Code für sich reklamierten” (s. 147). To co było osiągalne zostało maksymalnie osiągnięte w Badeni i nie było przypadkiem, iż w kilka lat później (w dobie niemieckiego Vormärz) Nadrenia, a zwłaszcza Badenia stały się ojczyzną niemieckiego liberalizmu. Zasługą Autorki pozostaje wszechstronne i wolne od uproszczeń zobrazowanie trudnych procesów społecznych i politycznych wiążących się z recepcją C.C. w krajach niemieckich.

STANISŁAW SALMONOWICZ (Poznań)

⁹ Por. sugestywny szkic W. Markova, *Institutions napoléoniennes en Allemagne: les deux faces d'un progrès*, Revue d'histoire moderne et contemporaine, cyt. numer, s. 893 - 896, ibidem uwagi H. O. Sieburga, s. 897 - 912.

¹⁰ Książka Fehrenbach obszernie dokumentuje ogromną rolę ideologiczną jaką w walce o C.C. odegrał znany penalista bawarski P. J. A. Feuerbach, który w 1808 r. (ogłoszone 1812) opracował ważki tekst *Betrachtung gen über den Geist des Code Napoléon*.